

## **Особливості розвитку уваги у дітей молодшого шкільного віку з нормальним та порушеним мовленням**

Стаття розкриває особливості розвитку процесів уваги у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленням, вплив різноманітних функцій уваги на розвиток пізнавальної діяльності учнів.

**Ключові слова:** увага, процеси уваги, загальний недорозвиток мовлення, нерізко виражений недорозвиток мовлення, фонетичний недорозвиток мовлення, фонетико-фонематичний недорозвиток мовлення.

В статтє раскрываются особенности развития процессов внимания и памяти у младших школьников с нормальной и нарушенной речью, влияние различных функций внимания на развитие познавательной деятельности учеников.

**Ключевые слова:** внимание, память, процессы памяти, процессы внимания, общее недоразвитие речи, не резко выраженное недоразвитие речи, фонетическое недоразвитие речи, фонетико-фонематическое недоразвитие речи.

У наш час у структурі пізнавальної сфери дитини прийнято виділяти психічні процеси, які забезпечують всебічне формування її особистості, умовно їх можна поділити на три групи: пізнавальні, емоційні, вольові.

Для повноцінного розвитку пізнавальної діяльності дитини необхідна злагоджена, взаємопов'язана між собою робота всіх психічних процесів, а саме: сприймання, відчуттів, уваги, пам'яті, уяви, мислення, мовлення.

У цій структурі психічних явищ процес уваги зацікавлював різні психічні наукові течії. Інтерес багатьох науковців (О.С. Вудворс, С.Л. Рубінштейн, А.Р. Лурія, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, Н.А. Бернштейн та ін.) з різних наукових сфер до проблеми *процесу уваги* був і залишається дуже великим. Дотепер немає єдиної точки зору у теоретичному осмисленні цього поняття. Увага трактувалась як вибіркове протікання процесу прийому та переробки інформації (О.С. Вудворс), як фактор селективності протікання всіх пізнавальних процесів (С.Л. Рубінштейн), було виділено форми реалізації даного психічного процесу (А.Р. Лурія):

сенсорна, рухова, емоційна, інтелектуальна; окремо розглянуто два рівні уваги: не довільний (з яким дитина народжується) та довільний (де йде процес формування під впливом інших психічних функцій, соціуму та тісний зв'язок з мовленнєвою системою людини) (Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін). Виділено моторну теорію уваги (Т. Рібо, М.М. Ланге), яка надає великого значення зовнішньому вияву уваги. Вчені зазначали, що рух фізіологічно підтримує та підсилює ефект уваги, що змушує органи чуття зосередитись або проігнорувати подані сигнали. Вміння активізувати та спрямовувати рухову увагу розкриває механізми її довільності. Прихильники цієї теорії підкреслювали: якщо усунути рухи, то від уваги нічого не залишиться. Інша теорія пов'язана з поняттям установки (Д.М. Узнадзе), коли великий вплив на процес уваги має попередній досвід людини [3,5].

Відомо, що увага необхідна людині при засвоєнні нових знань, при виконанні як навчальної, так і трудової діяльності. З цього приводу П.Ф.Каптерів зазначав, що уважність є запорукою успіху у розв'язанні проблем у житті та практичній діяльності. К.Д. Ушинський, у свою чергу, поняття уваги порівнював з "єдиними дверми у нашій душі", у які входять до нашої свідомості усі відомості оточуючого навколишнього світу.

Відомий нейропсихолог Е.Д. Хомська, описуючи процес *уваги*, зауважує, що неможна дану когнітивну функцію розглядати у якості самостійного психічного процесу, оскільки увага забезпечує лише динамічне протікання різних психічних діяльностей [6].

А.Р. Лурія завдяки науковим дослідженням, даючи увазі певне поняття – як фактору, що сприяє селективності протікання будь-яких психічних процесів (пізнавальних та афективно-вольових), розділяє його за різними форми:

- сенсорна увага (зорова, слухова, тактильна та ін.);
- рухова увага (залучення моторних процесів, їх свідомість та регуляція);
- емоціональна увага (тісно пов'язана з процесами пам'яті, реакція на яскраве емоціональне забарвлення);
- інтелектуальна увага (залучення мисленнєвої операції та інтелектуальної діяльності).

Л.С. Виготський виділяє два самостійних рівні уваги: первинний (мимовільний) – з яким дитина народжується, та вторинний (довільний) – який формується у процесі становлення всіх психічних функцій та є соціально опосередкованим типом уваги.

У своїх працях про "розумові дії" науковці (П.Я. Гальперін, Н.А. Бернштейн та ін.), вивчаючи формування довільної уваги у

дитини та механізми регуляції довільних рухів і дій, зазначають, що процес уваги тісно пов'язаний з мовними стимулами або з її мовною системою [6]. Також увага розглядалась як функція психічного контролю за змістом дій людини.

Вивчаючи природу уваги, необхідно зазначити, що вона породжується у процесі взаємодії людини із зовнішнім світом, при цьому складаються співвідношення мозкових процесів, що лежать в основі вибіркового характеру її психічної діяльності (Г.С. Костюк).

Відповідні предмети та явища зовнішнього світу людини діють на її мозок, викликаючи "приспосувальні рухові реакції" (І.М. Сеченов) або орієнтувальні рефлекси (І.П. Павлов). На початку дані рефлекси викликаються сильними подразниками (яскравим світлом, різкими звуками тощо). У процесі розвитку для виникнення рефлекторного стимулу вже не потрібні домінуючі сигнали, достатніми будуть і незначні або слабкі подразнення, які для людини будуть мати сигнальне значення. Рефлекторні орієнтування тісно взаємопов'язані з аналізаторними системами, які у своїй активації викликають певні сигнали, які були пов'язані з тим чи іншим предметом чи явищем. Завдяки цьому процесу починає змінюватись перебіг мозкових процесів у корі великих півкуль, утворюється осередок оптимального збудження, пов'язаного з даним подразником, що викликає гальмування в суміжних ділянках кори головного мозку. І.П. Павловим зазначено, що процес збудження в одному місці мозку більшою або меншою мірою індукує гальмівний стан в інших його ділянках. Завдяки цьому імпульси, які доходять до осередку оптимального збудження, відображаються людиною, а ті імпульси, які потрапляють у зону гальмування, не помічаються [3].

Підтримуючи думку осередку оптимального збудження, О.О. Ухтомський запропонував визначати домінанту уваги, при якій осередок домінантного збудження підпорядковує собі всі побічні імпульси, що доходять до головного мозку. Це проявляється у більшій зосередженості уваги на конкретній дії, що виконується. Якщо є побічні дії з боку, наприклад, при читанні книжки – шум, музика, стук, то даний негатив може ще більше посилювати направленість уваги на читання.

У процесі вивчення концепції уваги науковцями (М.Ф. Добринін, Є.О. Мілерян, Ф.Н. Гоноболін, І.В. Страхов, та ін.) виділяється теорія взаємодії свідомості та діяльності особистості. На їхню думку, увага постійно підтримується діяльністю, забезпечуючи організацію та регуляцію психічної діяльності, чіткості, ясності сприйняття, об'єктивної дійсності.

Відповідно, осередок оптимального або домінантного збудження залежить від потреб організму, від слідів минулих вражень та наявних у людини систем тимчасових нервових зв'язків.

Отже, *увага* – психофізична функція, яка забезпечує процеси виховання та навчання. Увага підвищує рівень активації кори великих півкуль, її формують різні структури головного мозку, до яких належать: генералізована активація кори великих півкуль (ретиккулярна формація середнього мозку), яка викликає процес не довільної уваги; локальна активація (лімбічна система і вищий кірковий центр регуляції та контролю – лобової області), яка здійснює довільну увагу.

До основних функцій уваги належать:

- активація чи гальмування у необхідний момент психічних або фізіологічних процесів;
- цілеспрямований та організований відбір отриманої інформації;
- забезпечення тривалої зосередженості психічної активності на певному виді діяльності чи об'єкті [4].

У залежності від активності співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов, увага поділяється на мимовільну, довільну та післядовільну. *Мимовільна увага* складається у процесі взаємодії людини із середовищем поза її свідомого наміру. Начальне її виникнення базується на безумовнорефлекторних явищах, які були викликані під впливом тих чи інших зовнішніх агентів. Мимовільний вид уваги є генетично первісним ступенем уваги, завдяки їй виникає *довільна увага*, яка свідомо спрямовується і регулюється особистістю. У психології даний вид уваги прийнято вважати вольовою увагою, яка ставить перед собою певні цілі і за допомогою спеціальних засобів скеровує та підтримує увагу до об'єктів, пов'язаних з цими цілями. Довільна увага на відміну від мимовільної рахується активним видом, що виникла історично у процесі праці та спілкування людини. Як зазначає К.Д. Ушинський, Ю.Л. Трофімов, Г.С. Костюк та інші, необхідною умовою довільної уваги є оволодіння мовою, за допомогою якої усвідомлюється мета, виникає свідомий намір особистості бути уважнішим, забезпечувати контроль за своїми діями [3, 5].

Мимовільна та довільна уваги тісно пов'язані між собою, і в процесі їх взаємодії виникає *післядовільна увага*. Даний вид уваги характеризується відповідним надзусиллям, яке виникає внаслідок усвідомленої потреби виконати заплановані дії. На початку виникають труднощі у сприйнятті діяльності, потім починається перехід до зацікавленості самим змістом діяльності.

У залежності від характерних дій людини увага поділяється на *зовнішню* та *внутрішню*. *Зовнішня увага* спостерігається у зовнішніх діях людини. Вона виявляється у сприйманні предметів та явищ, що постійно оточують людину. Дана форма уваги поділяється на перцептивну, або сенсорну (зорову, слухову), та моторну (рухову), які можуть приймати вид мимовільної або довільної уваги.

*Внутрішньою увагою* називають ту її форму, яка має місце у внутрішніх діях людини. Це може бути розв'язування задач подумки, обдумування різних важливих питань, задач, пригадування, спостереження тощо. Генетично внутрішня увага виникає пізніше, ніж зовнішня. Вона також у процесі обдумування певних дій може приймати вид мимовільної або довільної уваги.

У загальній психології розрізняють різні властивості уваги, які історично сформувалися в особистісному розвитку людини: концентрація, стійкість, переключення, розподіл та об'єм.

*Концентрація уваги*, маючи певну інтенсивність, характеризується зосередженістю на конкретному об'єкті психічної діяльності. Відповідна властивість уваги має свою спрямованість та продуктивність зосередження на обраному виді діяльності. При цьому, чим сильніше зосередження, тим менший вплив мають побічні подразники. Дане гальмування пояснюється концентрацією збудження в обмежених ділянках кори головного мозку (І.П. Павлов).

*Стійкість уваги* відмічають в її тривалості та зосередженості на певному предметі або об'єкті, вона залежить від сили нервових процесів, характеру діяльності, ставлення до справи та ін. У період, коли певний вид діяльності має зацікавлений характер, стійкість уваги посилюється, стає цілеспрямовою.

Чим менш стійка увага, тим частіше це призводить до відволікання, яке несе за собою зниження як пізнавальної, так і продуктивної діяльності. Перехід від стійкості до відволікання веде до коливання уваги, що виявляється в сенсорних формах. На характер коливань впливають особливості нервової системи людини, умови, напруження та тривалість діяльності. Це призводить до виснаження кіркових центрів та гальмування внаслідок динаміки процесів іррадіації й концентрації негативної індукції. Наукові спостереження зазначають, що коливання уваги через 15-20 хв. призводять до мимовільного відволікання її від об'єкта, хоча у нормі вони мають відбуватися через кожні кілька секунд (2-5 с.). Л.Ю. Трофімов зазначає, що мимовільно відволікати увагу можуть різкі та сильні зовнішні подразники,

раптові й динамічні зміни реагентів, емоційно діючі фактори. Лише за допомогою певних корекційних вправ можна покращити стійкість уваги у не зовсім сприятливих умовах.

У процесі довільного перенесення та спрямованості уваги з одного об'єкта на інший відбувається її *переключення*. Саме свідомий характер і відрізняє відволікання уваги від її переключення. Її фізіологічною основою є переміщення рухливого осередку оптимального збудження. Завдяки даній операції протягом секунди увагу можна перевести з одного на інший об'єкт 3-4 рази. Переключення уваги є важливою особливістю людини, за допомогою її можна швидко здійснювати не один вид діяльності [5].

Велика кількість складних видів діяльності вимагає від людини одночасного їх виконання. У цьому випадку виникає *розподіл уваги*, що допомагає людині одночасно утримувати в зоні уваги кілька об'єктів та виконувати одночасно, декілька видів діяльності. Уміння розподіляти увагу виробляється на практиці та при достатньому володінні певними видами діяльності. В даному випадку основна діяльність припадає на нервові центри, що перебувають у стані оптимального збудження, тоді як додаткові види діяльності забезпечуються напівзагальмованими нервовими центрами.

Проте, як зазначають науковці (Л.Ю. Трофімов, Г.С. Костюк та інші), неможливо розподілити увагу в межах одного аналізатора: слухати уважно дві промови, слухати і читати. Якщо одна з діяльностей вимагає концентрації уваги, то її розподіл стає неможливим.

Визначаючи *обсяг уваги*, треба зазначити, що даний процес вираховується за кількістю охоплених увагою об'єктів у відповідний відрізок часу. У нормі людина на тахістоскопі у експериментальному дослідженні уваги досягає результату за 0,1с, при цьому сприймає 4-6 об'єктів, не пов'язаних між собою. Обсяг уваги тісно пов'язаний та взаємозалежний з концентрацією уваги. У даному випадку концентрація уваги характеризується ступенем звуженості свідомості людини, а обсяг, навпаки, – її розширенням.

Також існує тісний зв'язок уваги з іншими психічними процесами, наприклад увага, активізуючи визначені області кори великих півкуль, оптимізує сприйняття (створює умови для включення) і сама здійснюється на основі аналізу та обробки всієї інформації яка поступає у головний мозок людини.

Порушення уваги пов'язують з пошкодженням відповідних структур мозку, що призводить до ослаблення уваги, зменшення

її об'єму, порушення концентрації та ін. Е.Д. Хомська описує два типи порушення уваги: *модально-специфічне*, яке проявляється тільки в одній сфері (по відношенню стимулів модальності) і характеризується ігноруванням тих чи інших стимулів. Але це не має ніякого відношення до порушення як гностичних (сприйняття), так і інтелектуальних функцій. Їх порушення виникає у результаті пошкодження певних ділянок кори головного мозку, які відповідають за аналізаторну діяльність людини. Вона виділяє зорову, слухову, тактильну, рухову неувагу. *Модально-неспецифічне* порушення уваги розповсюджується на всі форми та рівні уваги. Хворий не може зосередитись на стимулах різної модальності (зорової, слухової, рухової та ін.).

Отже, аналіз психофізіологічних порушень уваги при пошкодженні різних відділів головного мозку вказує на різні фізіологічні механізми мимовільних та довільних форм уваги.

У процесі навчальної діяльності дітей завдяки увазі створюються тимчасові нервові зв'язки в корі великих півкуль, які складають необхідну основу для засвоєння нових знань, умінь та навичок. Тому увагу в учнів необхідно викликати, підтримувати та виховувати.

У початкових класах увага в учнів не завжди відрізняється своєю стійкістю. Діти, емоційно збуджуючись, що пов'язано з віковими особливостями вищої нервової діяльності, ще не можуть повноцінно зосереджуватись на головному, відокремлювати істотне від другорядного в оповіданні, у реченні, картині. Г.О. Люблінська виділяє причини неуважності дітей, які заважають їх навчальному процесу: перевтома, порушення правильного дихання, недостатня розумова активність, неправильне виховання, негнучка увага для переключення. У свою чергу Г.С. Костюк запевняє, що молодшим школярам набагато легше зосередитись на конкретних навчальних заняттях, які підкріплені різними засобами наочності. Науковець також вказує, що учням важко підтримувати спрямованість уваги при несприятливих умовах роботи. Але, якщо дане заняття або вид діяльності змогли їх зацікавити, то увага набуває в них стійкого характеру.

Порушення мовленнєвої діяльності відповідно відбивається на процесі уваги у дітей з вадами мовлення (О.В. Трошин, Е.В. Жуліна, О.Н. Усанова, Ю.Ф. Гаркуш), що характеризується її нестійкістю та низьким рівнем довільної уваги (дітям важко виконувати завдання за словесними інструкціями), який порушує структуру діяльності, відмічається складність у плануванні своїх дій, також страждає аналіз та синтез поступаючої інформації,

спостерігається велика кількість помилок при диференціації кольорів, форм, розташуванні фігур тощо [4].

У дітей із загальним недорозвитком мовлення (ЗНМ) (А.Я. Ястребова, Л.Ф. Спирина, Т.П. Бесонова, А.С. Винокур, Н.С. Жукова, О.М. Мастюкова, Т.Б. Філічова та інші) спостерігається недостатня стійкість уваги, обмеженість у можливостях її розподілу, часто виявляються несформованими або частково порушеними всі види контролю за діяльністю (*попереджувачий* – розкриває аналіз умови завдань, *поточний* – процес виконання завдань, *подальший* – за результатом). Розподіл уваги між мовленням та практичною діяльністю викликає у таких дітей відповідні труднощі при виконанні поставлених завдань.

Є.С. Алмазова відмічає, що діти з ринолалією мають розгалужену не стійку увагу, під час шкільних навчальних занять у них відмічається зниження працездатності і продуктивності [1].

У дітей із заїканням відзначають знижену пізнавальну активність, у них спостерігається погана концентрація уваги (Р.Юрова, А. Кузьміна), вони гірше виконують ті діяльності, які потребують високого рівня автоматизації (К.П. Беккер, А.В. Ястребова). У них відмічається знижений процес довільної уваги, що вказує на ступінь порушення власного мовномоторного компонента, оскільки відбувається тісний зв'язок між ступенем порушення уваги та важкістю мовленнєвого порушення (В.А. Калягин Э.М. Кулиев; М.И. Мерлис та ін.) [2].

Науковці (О.Л. Жильцова, А.С. Винокур, Л.С. Волокова та ін.) у своїх дослідженнях доходять висновку, що діти з ФНМ мають різну реакцію на мовленнєву недостатність, і тому психічний недорозвиток у них проявляється по-різному: в одних відмічається пасивність, недостатньо нестійка увага, що спричиняє відставання й інших психічних процесів (сприймання, пам'яті, мислення), а інші, працюючи над власними недоліками, намагаються розвиватися на рівні зі своїми однолітками.

Дослідження, проведені Г.А. Каше, Т.Б. Філічовою, Г.В. Чіркиною, свідчать, що у дітей з ФНМ переважає швидке виснаження, відволікання, зниження рівня стійкості та переключення уваги, все це залежить від недостатньої рухливості основних нервових процесів у корі великих півкуль та від індивідуальних відмінностей дітей: особливостей темпераменту, стилю виховання.

Р.І. Мартинова у своїх дослідженнях відмічає, що при відносно збереженій увазі до свого мовлення, у деяких дітей-дислаліків спостерігається втомлюваність, виснажливість та відволікаємість, але в цілому ці діти оптимістично налаштовані на отримання



позитивних результатів. У більшості дітей-дизартриків відмічалася збільшена втомлюваність при будь-якому розумовому навантаженні, що призводить до нестійкості уваги, відволікання та забування [4].

Отже, у дітей з мовленнєвими порушеннями, на відміну від дітей у нормі, спостерігається знижений рівень пізнавальної діяльності, який включає у себе один з основних компонентів – психічний процес уваги (Таблиця 1).

**Таблиця 1**

**Порівняльна характеристика властивостей та видів уваги у дітей з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком**

Види та властивості уваги	Основні характеристики уваги у нормі	Основні характеристики уваги у дітей з ПМР	
Види уваги	Мимовільна увага	Мимовільність, легкість виникнення і переключення уваги	Мимовільність відрізняється за своїми особливостями подразників (силою, контрастом, новизною та ін.)
	Довільна увага	Направлена цілеспрямованість на виконання певних завдань, вимагає вольових зусиль, утомлює	Низький рівень показників довільної уваги виражається у складностях планування своїх дій
	Післядовільна	Домінанта, яка характеризує зацікавленість, що виникла у процесі діяльності	Виникають труднощі у сприйнятті діяльності
Властивості уваги	Концентрація уваги	Відповідна зосередженість на конкретному об'єкті психічної діяльності	Концентрація уваги страждає в умовах словесної інструкції
	Стійкість уваги	Тривалість та зосередженість на певному предметі, об'єкті або виді діяльності, що має зацікавлений характер	Часте відволікання від виконання завдань
	Переключення уваги	Діти можуть швидко здійснювати декілька видів діяльності	Немає здатності швидко переключатись від одного завдання інше
	Розподіл уваги	Одночасно можуть утримувати в зоні уваги кілька об'єктів	Труднощі при розподілі між мовленням та практичною діяльністю
	Обсяг уваги	При дослідженні дитиною правильно відтворюється максимальна кількість точок	Низький рівень обсягу уваги

Аналіз науково-теоретичних досліджень вказує, що у молодших школярів з ПМР спостерігається значно низький рівень уваги, який виявляється у слабкій концентрації при виконанні завдань зі словесною інструкцією; зниженій стійкості уваги у

процесі виконання певних завдань та робіт; труднощах при розподілі уваги між мовленням та практичною діяльністю; порушеннях всіх видів контролю за своєю діяльністю; частому відволіканню при виконанні запланованих завдань. Дані недоліки, на думку науковців (О.Н. Усавнова, Ю.Ф. Гаркуша), при тяжких порушеннях мовлення можуть призвести до несформованості або порушення структури діяльності молодших школярів.

Отже, у дітей з порушеним мовленнєвим розвитком, порівняно з їх однолітками без мовних вад, значно знижені різні властивості уваги – розподіл, об'єм, концентрація, стійкість, переключення, що характеризується різною специфікою мовних розладів.

#### **Список використаних джерел**

1. Алмазова Е.С. Логопедическая работа по восстановлению голоса у детей. – М.: Просвещение, 1973. – 151с.
1. Калягин В. А., Овчинникова Т.С. Психология лиц с нарушениями речи. — СПб.: КАРО, 2007. – 544 с.
2. Костюк Г.С. Психологія. – К.: Радянська школа, 1968. – 572 с.
3. Логопсихология: Учебное пособие / О.В. Трошин, Е.В. Жулина. – М.: Сфера, 2005. – 256 с.
4. Психологія: Підручник /Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
5. Хомская Е.Д. Нейропсихология: 4-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 496 с.

The article exposes the features of development of processes of attention of memory at junior schoolboys with the normal and broken broadcasting, influence of the varied functions of attention on development of cognitive activity of students.

**Key words:** attention, memory, processes of memory, processes of attention, common escalation of broadcasting, not sharply expressed escalation of broadcasting, phonetic escalation of broadcasting, phonetic -phoneme escalation of broadcasting.

*Отримано: 28.12.2009*